

De verovering van de aarde Mussolini's *battaglia della natura* op de Pontijnse vlakke¹

Elias van der Plicht

De meest prestigieuze Italiaanse literatuurprijs, de *Premio Strega*, werd in 2010 toegekend aan Antonio Pennacchi. De schrijver kreeg de prijs voor zijn roman *Canale Mussolini*.² Het boek speelt zich af op de *agro pontino*, de Pontijnse vlakke, een moerasgebied dat in de jaren dertig onder het fascistische regime van Mussolini werd ontgonnen. Op de omslag van het boek prijkt een van de panelen van het panorama *La conquista della terra*. Het werd kort na de drooglegging van het gebied door de kunstenaar Duilio Cambellotti geschilderd op de wanden van een van de zalen van het *palazzo del governo* in Littoria, het huidige Latina, de door Mussolini opgerichte stad.³ Water, aarde en de onderwerping van de natuur, het zijn de thema's die uit dit werk naar voren springen. Het is daarmee een treffend voorbeeld van de manier waarop er onder het fascisme naar de ontginning van de vlakke werd gekeken.

De *agro pontino* ligt zestig kilometer ten zuiden van Rome. De vlakke is zeventig tot tachtig kilometer lang en tien tot vijftien kilometer breed en ligt ingeklemd tussen de Tyrreense Zee en de Monti Lepini. Vandaag de dag is het een van de meest florerende landbouwgebieden van Italië, maar voordat de moerassen voor de landbouw geschikt werden gemaakt, stond een derde van het terrein permanent onder water. Daarnaast was een stuk van de vlakke bebost en bestond het grootste deel uit grasland dat in het voorjaar in een zompig gebied veranderde door het smeltwater dat zich vanaf de Monti Lepini een weg zocht naar lager gelegen terrein. Met name het laatst genoemde deel van de Pontijnse vlakke werd in de

¹ Deze studie is tot stand gekomen dankzij een beurs van het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome in het kader van de Italië Studies Scriptieprijs 2010. Ik wil Jaap Talsma en Hans de Valk hartelijk danken voor hun begeleiding bij het onderzoek.

² A. Pennacchi, *Canale Mussolini*, Milano, 2010.

³ Na de Tweede Wereldoorlog zou de naam Littoria, waar te veel een fascistische geur omheen hing, ingevuld worden voor het neutralere Latina.

zomer geteisterd door malaria, doordat het een ideale leefomgeving was voor de larven van de malariamug.⁴

De fascistten zorgden in de jaren dertig voor een radicale transformatie van de *agro pontino*. In één decennium veranderde de vlakke compleet van aanzicht. De moerassen maakten plaats voor een akkerbouwgebied met vijf woonplaatsen: Littoria, Sabaudia, Pontinia, Aprilia en Pomezia en een dozijn *borghi*: kleine rurale nederzettingen, voorzien van enkele primaire faciliteiten voor de boerenbevolking. Vanuit regio's als de Veneto en Emilia-Romagna kwamen kinderrijke families naar de vlakke om als kolonisten een nieuw bestaan op te bouwen.

In studies die over de ontginning van de *agro pontino* zijn verschenen, worden de Pontijnse plaatsen als fascistische kolonies gepresenteerd. De door de fascistten uitgevoerde planologische ontwikkelingen zouden als voornaamste doel hebben gehad als model te fungeren voor het nieuwe Italië. Op de Pontijnse vlakke zou een nieuwe maatschappij ontstaan, een fascistische samenleving waarin de bevolking zou worden gevormd tot ideaaltypische fascistische onderdanen. Het zou een interne kolonie zijn geworden die als voorbeeld voor het nieuwe Italië zou hebben moeten dienen.⁵ Aan deze interpretatie kan een nieuwe visie worden toegevoegd. De malariabestrijding en de ontginning van de Pontijnse moerassen werd door de fascistten gepresenteerd als een fascistische overwinningstrijd op de natuur, een gevecht waarmee de fascistten zowel in binnen- als buitenland wilden imponeren. Deze stelling zal in dit artikel worden uitgewerkt.

Twee millennia moerasgrond

Een toevluchtsoord voor herders en vagebonden. Zo kan de *agro pontino* gekenschetst worden in de tijd voorafgaande aan de ingrepen van de fascistten. In de eerste decennia van de twintigste eeuw leefden er slechts twee- tot vierduizend mensen op de vlakke. Vanwege de dreiging die de malaria vormde, woonden gedurende de zomermaanden minder mensen in het gebied. De bewoners trokken na het voorjaar naar plaatsen rondom de moerassen of begaven zich naar de Colli Albani en Monti Lepini om aan het einde van het jaar, als het gevaar van een malaria-infectie was verdwenen, terug te keren naar hun verblijfplaatsen op de vlakke.⁶

De fascistten waren bepaald niet de eersten die poogden de moerassen te ontginnen. In de eerste eeuw n.Chr. deed Plinius Maior al een oproep hiertoe in zijn

⁴ A. Linoli, 'Twenty-six centuries of reclamation and agricultural improvement on the Pontine Marshes', in: T. Sadewasser ed., *Integrated land and water resources management in history*, Siegburg, 2005, pp. 27-55, aldaar 38.

⁵ Zie bijvoorbeeld: F. Caprotti, 'Destructive creation. Fascist urban planning, architecture and new towns in the Pontine Marshes', *Journal of Historical Geography* 33 (2007), pp. 651-679; F. Caprotti, 'Internal colonization, hegemony and coercion. Investigating migration to southern Lazio, Italy, in the 1930s', *Geoforum* 39 (2008), pp. 942-957; F. Caprotti, *Mussolini's cities. Internal colonialism in Italy, 1930-1939*, Youngstown, 2007; S.B. Frandsen, 'The war that we prefer. The reclamation of the Pontine Marshes and fascist expansion', in: *International fascism, 1919-1945*, G. Sørensen & R. Mallett (eds.), London - Portland, 2002, pp. 69-82; R. Mariani, *Fascismo e città nuove*, Milano, 1976; H.A. Millon, 'Some new towns in Italy in the 1930s', in: *Art and architecture in the service of politics*, idem & L. Nochlin (eds.), Cambridge, Massachusetts & London, 1978, pp. 326-341; H.S. Ofteland, *Sabaudia 1934. Materializing the fascist, corporate town*, Oslo, 2002.

⁶ Caprotti, 'Internal colonization', cit., p. 947.

encyclopedische werk *Naturalis historia*.⁷ Deze aansporing volgde op mislukte pogingen van onder andere Julius Caesar en Nero om het moerasgebied droog te leggen. Caesar zou in zijn jeugd zelf aan malaria hebben geleden en had een plan opgesteld waarmee hij de Pontijnse vlakte geschikt zou kunnen maken voor de landbouw. Hij slaagde er echter niet in dit te verwezenlijken.⁸ Nero had volgens Tacitus het voornemen om de moerassen droog te leggen door een kanaal te graven dat alle meren aan de kust van Latium met elkaar zou moeten verbinden.⁹ Ook dit plan faalde.¹⁰ Ondanks forse tegenslagen werden tot in de late Oudheid projecten gestart om de moerassen te ontginnen. Geen van deze ondernemingen was een succes. Veelal beperkten de werkzaamheden zich na verloop van tijd tot het begaanbaar houden van de Via Appia, die dwars door het gebied liep en voortdurend door de moerassen verzwolgen dreigde te worden.¹¹

In de Renaissance stierf in de plaatsen aan de rand van de Pontijnse vlakte een groot aantal mensen aan malaria, waardoor de bevolking in de regio sterk in omvang afnam.¹² De wens om de moerassen te cultiveren werd hierdoor groter. Het was onder meer Leonardo Da Vinci die paus Leo X hiertoe aanzette. Resultaat werd niet of nauwelijks geboekt.¹³ In de zeventiende en achttiende eeuw werden onder de pausen Urbanus VIII, Alexander VII, Innocentius XII, Pius VI ontginningspogingen gedaan. Verscheidene keren boden deskundigen uit de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden hun kennis aan over het afwateren van moerasgrond.¹⁴ Tijdens de Napoleontische bezetting van Italië liet Napoleon Bonaparte studies verrichten naar de mogelijkheid om moerassen te ontginnen. Er werden diverse aanbevelingen gedaan, maar uiteindelijk wilde Napoleon zijn vingers niet aan de moerassen branden.¹⁵ Giuseppe Garibaldi was de eerste politicus in het verenigde Italië die het initiatief nam om de Pontijnse moerassen te cultiveren. De vrijheidsstrijder, die na de eenwording van Italië in het parlement werd gekozen, wilde de talrijke verwaarloosde gebieden in het land opknappen, waaronder de *agro pontino*.¹⁶ Vanaf dat moment tot aan de machtsovername door de fascistten werden zo'n vijftig wetten aangenomen die de situatie op de Pontijnse vlakte zouden

⁷ Hij schreef: 'Laat de Pontijnse moerassen worden drooggelegd en gekoloniseerd, zodat het land nabij Rome zal worden hersteld voor Italië.' Plinius Maior, *Naturalis historia*, 26.9.19.

⁸ R. Sallares, *Malaria and Rome. A history of malaria in ancient Italy*, Oxford - New York, 2002, pp. 4, 188; M.T. Cicero, *Philippicae*, 5.7.

⁹ P.C. Tacitus, *Annales*, 15.42.2.

¹⁰ Het idee was wel goed. Na de drooglegging van de moerassen in de twintigste eeuw speelden de meren een voorname rol bij het reguleren van de waterstand door middel van de opvang van het water uit de kanalen. Archivio Centrale dello Stato. Opera Nazionale per i Combattenti. Progetti. Busta 8. Allegato 7.1. Minuta ONC, 11-09-1931.

¹¹ Sallares, *Malaria and Rome*, cit., pp. 189-190.

¹² A. Banchini, *La malaria e la sua incidenza nella storia e nell'economia della regione pontina*, Latina, 1964, pp. 46-48.

¹³ Aan het begin van de zestiende eeuw vervaardigde Leonardo Da Vinci een landkaart van de Pontijnse vlakte, vandaag de dag de oudst bewaard gebleven kaart van het gebied. L. Olson en H.L. Eddy, 'Leonardo Da Vinci. The first soil conservation geologist', *Agricultural History* 17 (1943), pp. 129-134.

¹⁴ J. Korthals Altes, *Polderland in Italië. De werkzaamheden der Nederlandsche bedijkers in vroeger eeuwen en het Italiaansche polderland voorheen en thans*, Den Haag, 1928, pp. 32-34.

¹⁵ Linoli, 'Twenty-six centuries of reclamation', cit., pp. 36-37.

¹⁶ Caprotti, *Mussolini's cities*, cit., p. 117.

moeten verbeteren. In de praktijk waren het slechts dode letters en veranderde er nauwelijks iets.¹⁷ De natuur was voorlopig de mens de baas: de Pontijnse moerassen bleven bestaan.

Gedurende twee millennia zorgden keer op keer een gebrek aan financiële middelen, het gebruik van ontoereikende technieken of de tegenstand die geboden werd door de malaria ervoor dat de mens het moest afleggen tegen de natuur. De ontginning van de Pontijnse moerassen bleek door deze factoren steeds weer een te grote opgave. Ook in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw zorgden deze facetten voor tegenslag. Door het belang dat door de fascistten aan de herontwikkeling van de moerasgrond werd gehecht, werd bij de drooglegging ditmaal een niet eerder vertoonde daadkracht aan de dag gelegd, zodat de obstakels deze keer wel werden overwonnen.

Strijd met de mug

Toen in 1922 Mussolini en de fascistten aan de macht kwamen, was twee miljoen hectare Italiaans grondgebied niet in cultuur gebracht. Eén van de oorzaken hiervan was de malaria, die deze streken onveilig maakte. Het betrof met name regio's langs de kust, grond die in potentie erg vruchtbaar is. De strijd tegen malaria werd een van de speerpunten van de fascistten.¹⁸

De mug die malaria kan overbrengen behoort tot de familie van de *Anopheles*-muskieten. De larven en poppen van *Anopheles*-muggen vertoeven graag in moerasachtige gebieden. Het ziektebeeld wisselt, afhankelijk van de soort malariaparasiët. De gevaarlijkste variant is *P.falciparum*, die binnen twee etmalen dodelijk kan zijn. Juist deze vorm van malaria kwam veel voor op de *agro pontino*. De Italiaanse malarioloog Angelo Celli heeft aan het begin van de twintigste eeuw aangetoond dat het sterftecijfer per aantal inwoners dat rondom de Pontijnse moerassen woonde tot het hoogste van Italië behoorde.¹⁹ De heersende opvatting in die tijd was dat de malaria de Italiaanse bevolking zou kunnen verzwakken en degenereren. Deze angst werd gevoed doordat de ziekte voornamelijk op het platteland aanwezig was en gedacht werd dat zich daar de wortels van het Italiaanse ras bevonden.²⁰ De fascistten waren gevoelig voor dergelijke denkbeelden. Het maakt inzichtelijk dat door hen groot belang werd gehecht aan het bestrijden van malaria. De meest voor de hand liggende wijze waarop dit kon gebeuren was het droogleggen van de moerassen, waardoor de muskiet de mogelijkheid werd ontnomen eitjes in het moeraswater te leggen. De organisatie die hierbij een belangrijke rol kreeg toebedeeld was de Opera Nazionale per i Combattenti (ONC).

In oktober en november 1917 leed het Italiaanse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog enorme verliezen in de Slag bij Caporetto. Een maand later werd de ONC opgericht. De taak van deze organisatie was om oorlogsveteranen in sociaal-

¹⁷ D. Ghirardo en K. Forster, 'I modelli delle città di fondazione in epoca fascista', in: *Storia d'Italia. Annali 8. Insediamenti e territorio*, a.c.d. C. De Seta, Torino, 1985, pp. 628-674, aldaar 635.

¹⁸ F.M. Snowden, *La conquista della malaria. Una modernizzazione italiana 1900-1962*, Torino, 2006, p. 14.

¹⁹ A. Celli, 'Una grande battaglia contro la malaria', in: *Le bonifiche in Italia dal '700 a oggi*, a.c.d. P. Bevilacqua & M. Rossi-Doria, Roma - Bari, 1984, pp. 244-266, aldaar 249.

²⁰ Snowden, *La conquista*, cit., p. 22.

economisch opzicht bij te staan. Eén van de middelen die hiertoe werd aangewend was het opstellen van werkvoorzieningsprojecten: de voormalige soldaten werden ingezet bij de transformatie van braakliggend Italiaans grondgebied tot landbouwterrein. In totaal werden 51 van dergelijke *bonifica*-projecten gestart.²¹

Op 24 december 1928 werd de zogenaamde *legge Mussolini* aangenomen ter ondersteuning van de diverse *bonifica*-projecten. Deze wet legde de basis voor de organisatie en de financiering van de revitaliseringswerkzaamheden in Italië voor de daaropvolgende veertien jaar. De Pontijnse vlakte kreeg hierbij de hoogste prioriteit.²² Als Mussolini zou slagen het gebied te ontginnen, daar waar keizers en pausen hadden gefaald, zou dat zijn aanzien en die van het fascisme ten goede komen.

Bij de drooglegging van de moerassen werd gebruik gemaakt van een werkplan dat in 1918 was opgezet: aan de voet van de bergketen zou het water moeten worden opgevangen in kanalen, om het vervolgens naar zee af te voeren. Het belangrijkste kanaal werd het Canale Mussolini. Om het terrein droog te houden was de constructie van gemalen noodzakelijk. In totaal werden 22 pompstations gebouwd. Tot op de dag van vandaag moeten de pompen hun werk doen om de vlakte droog te houden.²³

Op het hoogtepunt van de ontginningswerkzaamheden, begin jaren dertig, waren duizenden *bonificatori* actief op de vlakte. De arbeidsomstandigheden waren zwaar. Dikwijls stonden de arbeiders tot hun middel in het water te zwoegen en voortdurend was er het gevaar van een malaria-infectie.²⁴ Er zouden drieduizend *bonificatori* zijn gestorven aan malaria. Volgens de door de fascistenaars naar buiten gebrachte cijfers ging het slechts om honderd malariaslachtoffers. Mussolini deed hier luchtig over. Hij meende dat de arbeiders moesten strijden als soldaten en dat het de plicht is van soldaten om in een gevecht eventueel hun leven te geven.²⁵ Ook Nallo Alemanni, inspecteur generaal van de ONC op de Pontijnse vlakte, beschreef de *bonifica*-campagne met militaire retoriek. Hij meende dat de aarde bewogen moest worden door de massa's mannen, pauzes waren ondenkbaar, het was een oorlog.²⁶

Al voor de start van de droogleggingswerkzaamheden waren op de Pontijnse vlakte maatregelen tegen malaria genomen. Kort na de installatie van Mussolini als premier werd het Istituto Nazionale Risanamento Antimalarico della Regione Pontina opgericht, dat samen met het Rode Kruis verantwoordelijk was voor de bestrijding van de ziekte op de vlakte. In het gebied dat werd aangeduid als het Quadrato, de

²¹ E. Ciccozzi, 'L'Opera Nazionale per i Combattenti', in: *Opera Nazionale per i Combattenti. Progetti*, a.c.d. F. Boccini e Idem, Roma, 2007, pp. ix-lxxi. In totaal was de ONC verantwoordelijk voor de revitalisering van bijna vierhonderdduizend hectare Italiaans grondgebied. De Pontijnse vlakte besloeg iets minder dan een vierde van dit areaal. *Opera Nazionale per i Combattenti, 36 anni dell'Opera Nazionale per i Combattenti 1919-195*, Roma, 1955, pp. 33-34.

²² Raccolta ufficiale delle leggi del regno, *Leggi e decreti*, Roma, 1929. Legge n. 3134, 24-12-1928.

²³ L. Serva en L. Brunamonte, 'Subsidence in the Pontina Plain, Italy', *Bulletin of Engineering Geology and the Environment* 66 (2007), pp. 125-134, aldaar 133; Linoli, 'Twenty-six centuries of reclamation', cit., p. 39.

²⁴ ACS. ONC. Servizio Agraria. Serie Aziende e Bonifiche. Agro Pontino. b 96. f 1. Class. 2.6.16. Indennità malarica, 01-07-1932.

²⁵ Snowden, *La conquista della malaria*, cit., p. 216.

²⁶ Ibidem, p. 209.

plaats waar een decennium later Littoria zou worden gebouwd, werd een gezondheidscentrum neergezet, dat door malaria geïnfecteerde arbeiders moest bijstaan.²⁷

Via verschillende wegen werd getracht de mug uit te roeien. Mussolini deed het graag voorkomen alsof hij de grote medicus was die de ziekte te lijf ging.²⁸ Naast de belangrijkste en effectiefste bestrijdingsmaatregel, het ontginnen van de moerassen, werden insecticiden ingezet om de muggen te doden. Een voorbeeld hiervan was Parijs groen, een verdelgingsmiddel bestaande uit lood, koper en arseen. Het werd op het wateroppervlak gespoten, zodat de larven van de mug stierven.²⁹ Het behoeft geen betoog dat dit soort gifmengsels niet alleen de muggenlarven doodden, maar op het gehele ecosysteem een nadelige invloed uitoefenden. Een milieuvriendelijker middel werd gevonden in het uitzetten van de gambusiavis, die zich tegoed deed aan de muggenlarven.³⁰ Indien de malaria onverhoopt toch om zich heen sloeg, kreeg de patiënt en zijn omgeving kininetabletten uitgereikt, waardoor de malariaparasieten in de bloedbaan werden bestreden.³¹ Ook door scholing werden de mensen die op de Pontijnse vlakte verbleven gewaarschuwd voor malaria. Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw werd ontdekt dat malaria wordt veroorzaakt door een beet van een bepaald type mug dat malariaparasieten met zich meedraagt. Voorheen werd gedacht dat de ziekte werd overgebracht door *mal aria*, kwade dampen die uit de rottende moerasgrond opstegen. In de periode dat de Pontijnse moerassen werden drooggelegd, leefden dergelijke miasmatheorieën nog altijd onder grote delen van de bevolking. Onderricht kon ervoor zorgen dat men zich ging beschermen tegen de mug, bijvoorbeeld door horren voor ramen en deuren te plaatsen.

Volgens de historisch geograaf Federico Caprotti was de campagne tegen malaria een succes. Hij wijst op het percentage malariapatiënten op de Pontijnse vlakte. In 1924 raakte ruim tachtig procent van de mensen die in het gebied verbleven geïnfecteerd. Negen jaar later was dat percentage gezakt naar slechts twee procent.³² Er kunnen kanttekeningen bij deze cijfers worden geplaatst. Zo beargumenteert de historicus Richard Bosworth dat malaria pas na 1945 volledig van de *agro pontino* verdween, nadat het Amerikaanse leger de muggen met DDT bestreed.³³ Bovendien moet worden opgepast met het toekennen van betekenis aan de door Caprotti gepresenteerde percentages, aangezien de fascistische cijfers hadden opgesteld en de getallen uit propagandaoverwegingen wellicht in een zo gunstig mogelijk daglicht werden gesteld of met de cijfers was gemanipuleerd. Dit zou kunnen worden gestaafd met een rapport dat in september 1933 werd geschreven door Enzo Fedi, die werkzaam was bij de ONC. Terwijl Caprotti melding

²⁷ F. Caprotti, 'Malaria and technological networks. Medical geography in the Pontine Marshes, Italy, in the 1930s', *The Geographical Journal* 172 (2006), pp. 145-155, aldaar 149-151.

²⁸ Snowden, *La conquista della malaria*, cit., pp. 206-208.

²⁹ Caprotti, *Mussolini's cities*, cit., p. 105.

³⁰ ACS. Ministero dell'Agricoltura e delle Foreste. Direzione Generale Bonifica e Colonizzazione. Opere di Bonifica Lazio, Maremma Toscana, Umbria. b 149. n. 2306, 16-01-1937.

³¹ ACS. ONC. Ser Agr. Ser Azi Bon. Agr Pon. b 93. f. 5. Class. 2.6.14. n. 40147, 23-07-1934.

³² Caprotti, 'Malaria and technological networks', cit., pp. 152-153.

³³ R.J.B. Bosworth, *Mussolini's Italy. Life under the dictatorship*, London, 2006, p. 439.

maakt van slechts een klein percentage mensen dat in dat jaar als malariapatiënt werd geregistreerd, beweerde Fedi dat alle ontwikkelingen op de vlakte voorspoedig verliepen, met uitzondering van de anti-malariacampagne, die verbeteringen zou moeten ondergaan doordat nog teveel mensen ziek werden.³⁴

Mussolini was er veel aan gelegen om het beeld te scheppen dat er geen malaria meer voorkwam op de Pontijnse vlakte. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk als gekeken wordt naar het postkantoor van Littoria. Het gebouw werd ontworpen door de architect Angiolo Mazzoni. De gevel van het postkantoor was voorzien van halfronde fijnmazige roosters, zodat malariamuggen het gebouw niet binnen konden dringen. In 1934 verordonneerde Mussolini dat de rasters weggehaald moesten worden, omdat de buitenwacht geen goed beeld van de Pontijnse vlakte zou krijgen als men zich in dat stadium nog zou moeten beschermen tegen de muskieten.³⁵

De wegwijnende grond weer gezond maken

De constructie van woonplaatsen en nederzettingen op de Pontijnse vlakte kan niet los worden gezien van de fascistische ruralisatiecampagne. Al decennia lang trokken vele boeren naar de stad in de hoop de armoede die op het platteland heerste te ontvluchten. De fascisten wilden de verstedelijking tegengaan.³⁶ Het is noodzakelijk te wijzen op de ambiguïteit in de fascistische houding ten opzichte van de stad. Aan de ene kant werden steden in verband gebracht met beschaving en vooruitgang. Tegelijkertijd werd echter een afkeer getoond van het chaotische stadsleven. De fascisten vreesden dat de boeren die het platteland verlieten, in de stad ten prooi zouden vallen aan een hedonistische levensstijl, waarbij geen plaats meer was voor opofferingsgezindheid en het onderscheid zou wegvallen tussen jong en oud, man en vrouw, gezond en ziek.³⁷

Ook de wilde, ongetemde natuur kreeg een negatief stempel opgeplakt. Een moerasgebied als de Pontijnse vlakte werd door de fascisten geassocieerd met negatieve, vrouwelijke kenmerken. De ongecultiveerde, wilde en vrouwelijke natuur was onvruchtbaar. De vrouwelijke natuur zou door de fascistische mens gedomineerd moeten worden, zodat een natuur zou ontstaan die aan het fascistische ideaalbeeld voldeed.³⁸ De fascisten meenden dat de mens behoorde te leven in een idyllische, gedomesticeerde, natuurlijke omgeving: het platteland.

De wil van de fascisten om over de natuur te heersen, sloot aan bij een beschavingsideaal dat zich in de tweede helft van de negentiende eeuw in West-

³⁴ ACS. ONC. Progetti. b 8. all. 7.1. Relazione di Enzo Fedi, 30-09-1933. Exacte cijfers presenteerde Fedi echter niet, zodat niet met zekerheid valt te zeggen of de twee procent waar Caprotti over spreekt een betrouwbaar percentage is.

³⁵ G. Fittipaldi, 'Italian futurist architecture. Angiolo Mazzoni and the study case of Littoria post office', in: *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*, K.E. Kurrer, W. Lorenz, V. Wetzl (eds.), Cottbus, 2009, pp. 603-610, aldaar 604.

³⁶ D. Breschi, 'Fascismo e antiurbanismo. Prima fase: ideologia e legge, 1926-1929', *Storia e futuro. Rivista di storia e storiografia* 6 (2005), pp. 1-19, aldaar 2-3.

³⁷ D.G. Horn, 'Constructing the sterile city. Pronatalism and social sciences in interwar Italy', *American Ethnologist* 18 (1991), pp. 581-601, aldaar 586; B.P.F. Wanrooij, 'Italian society under fascism', in: *Liberal and fascist Italy, 1900-1945*, A. Lyttelton (ed.), Oxford - New York, 2002, pp. 175-195, aldaar 187.

³⁸ Caprotti, *Mussolini's cities*, cit., p. 25, 27-28, 59.

Europa had ontwikkeld. De betekenis van het begrip beschaving verschoof in die periode. Centraal bij de nieuwe invulling van het concept stond het onderwerpen, het ondergeschikt maken van en het heersen over de buitenwereld. De revitalisatie van de Pontijnse moerassen kan bij uitstek als voorbeeld van dit streven worden gezien.³⁹ Woorden van de commissaris van de ONC, Valentino Orsolini Cencelli, passen naadloos in dit gedachtegoed: 'De wegwijnende grond weer gezond maken. Het water kanaliseren voor rationeel gebruik. Krachtdadig en met een vastberaden wil strijden tegen de gesel van de malaria.'⁴⁰ Deze zinnen schreef hij in 1931 in *La conquista della terra*, het orgaan van de ONC. De strijd tegen de ongetemde natuur stond centraal. Het droogleggen van de Pontijnse vlakte en de constructie van een nieuwe wereld werden gepresenteerd als een fascistische overwinning.

In deze context, waarin geprobeerd werd de groei van de Italiaanse steden een halt toe te roepen en de boeren in een natuurlijke, gedomesticeerde omgeving te laten wonen, werd door de fascistten besloten om naast het bouwen van boerderijen op de *agro pontino* ook enkele woonplaatsen met een ruraal karakter te construeren.

Over het antwoord op de vraag wanneer besloten werd Littoria en de andere plaatsen en nederzettingen op de Pontijnse vlakte te bouwen, bestaat geen eenduidigheid. Zeker is dat hiervoor tot ver in de jaren twintig geen plannen waren ontwikkeld.⁴¹ De eerste werkzaamheden op de vlakte waren gericht op het ontwateren van de moerassen en het bestrijden van malaria, waardoor een gebied zou ontstaan dat voor de landbouwsector zijn dienst zou moeten bewijzen. De *agro pontino* zou een nieuwe graanschuur voor Italië moeten worden. Niets wijst erop dat er voornemens waren voor de bouw van nederzettingen; het gebied zou slechts bewoond gaan worden door enkele boeren. De eerste bron waaruit blijkt dat de Pontijnse vlakte meer zou worden dan alleen een akkerbouwgebied, is een artikel uit het tijdschrift *Bonifica integrale*. In een bijdrage naar aanleiding van een bezoek van Mussolini aan de *agro pontino* op 5 oktober 1931 werd melding gemaakt van een van de toespraken die de fascistische leider had gehouden. Hij had verklaard: 'In vijf jaar tijd zullen zesduizend arbeiders vijfduizend nieuwe huizen bouwen en dertigduizend kolonisten de *agro pontino* komen bewonen, zodat twintig eeuwen van problemen met de vlakte zullen zijn opgelost.'⁴²

Ruim een jaar later, op 18 december 1932, werd de eerste en belangrijkste woonplaats van de Pontijnse vlakte geopend: Littoria. De eerste steen was nauwelijks een halfjaar eerder gelegd en hoewel slechts een dozijn gebouwen gereed was, presenteerden de fascistten de korte tijd waarin de plaats was gebouwd, als een grootse prestatie.⁴³ Mussolini begaf zich naar het *palazzo comunale*, waarvan de fiere

³⁹ Caprotti, 'Malaria and technological networks', cit., p. 149.

⁴⁰ V. Orsolini Cencelli, 'Salute augurale', *La conquista della terra* 2 (1931) 1 pp. 3-4, aldaar 3.

⁴¹ ACS. MAF. Dir Gen Bon Col. Opere Bon Laz. b 108. Promemoria a S.E. il ministro, 03-02-1925.

⁴² 'La vista del Duce alla bonifica dell'Opera Nazionale Combattenti', *Bonifica integrale. Rassenga mensile illustrata* 3 (1932) 4, pp. 5-14, aldaar 5.

⁴³ Bovendien behoort het tot de mogelijkheden dat het haastwerk een negatieve uitwerking had op de kwaliteit van de bouwwerken. In de jaren daarna werden met enige regelmaat herstelwerkzaamheden aan diverse gebouwen uitgevoerd. ACS. ONC. Ser Agr. Ser Azi Bon. Agr Pon. b 23. f. 12. Class. 2.6.6. n. 44003, 17-08-1934, n. 24754, 23-05-1935, n. 726, 03-01-1936.

toren tot ver in de omtrek te zien was. Opnieuw verwijzend naar de eerdere pogingen in de geschiedenis om de *agro pontino* te cultiveren, sprak hij vanaf het balkon een toegestroomde menigte toe: 'Het is een glorieuze dag in de geschiedenis van de natie. Wat in de afgelopen 25 eeuwen tevergeefs is geprobeerd, hebben wij vandaag de dag in een levende werkelijkheid vertaald.'⁴⁴ De fascisten lieten geen gelegenheid onbenut om te benadrukken dat met de behaalde overwinning op het gevecht tegen de ongetemde natuur een einde kwam aan twee millennia van strijd tegen de moerasgrond en de malaria. Door te onderstrepen dat keizers, pausen en politici van het verenigde Italië er niet in waren geslaagd de Pontijnse moerassen droog te leggen en de malariamug uit te roeien, werd getracht met de fascistische overwinning op de natuur nog meer glans uit te stralen.

Hof van Eden

In verscheidene kranten werd Littoria een stad genoemd. Mussolini maakte Orsolini Cencelli in een telegram duidelijk dat voortaan niet van een stad gesproken mocht worden, aangezien dat niet paste in de anti-urbane politiek van de fascisten. In het vervolg zou Littoria een *comune* moeten worden genoemd.⁴⁵ Naast *comuni* werden de Pontijnse nederzettingen aangeduid als *centri comunali agricoli*.⁴⁶ Ugo Todaro, ingenieur van de ONC, duidde de plaatsen aan als *centra di vita*, centra van leven, waarmee hij het contrast wilde benadrukken met de overvolle, grote steden.⁴⁷

Het boerenleven op de Pontijnse vlakte werd door de fascisten verheerlijkt. De stadsmens was van alle comfort voorzien en daardoor ten prooi gevallen aan degeneratie, terwijl de boeren door het gevecht met de grond en de natuur een gematigd, normaal leven leidden. In de fascistische voorstelling symboliseerde het boerenleven het gevecht voor de creatie van een nieuwe orde in Italië.⁴⁸ De historicus Mario Isnenghi spreekt in dit verband van de *contadino-soldato*, de boer als soldaat, die strijd levert met de natuur.⁴⁹

Mussolini liet zich graag portretteren als een dergelijke *contadino-soldato*. Fameus zijn de keren die hij persoonlijk meehielp met de graanoogst. In bioscoopjournaals is te zien dat hij met ontbloot bovenlijf het startsein geeft en vervolgens het graan bijeenverzamelt.⁵⁰ De oogst kan niet alleen worden gezien als het binnenhalen van de landbouwproducten, maar is tegelijkertijd het symbool van de geslaagde domesticatie van de natuur. Gedurende de oogsttijd blijkt dat de

⁴⁴ B. Mussolini, *Opera omnia di Benito Mussolini a cura di Edoardo e Duilio Susmel. XXV. Dal dodicesimo anniversario della fondazione dei fasci al patto a quattro, 24 marzo 1931 - 7 giugno 1933*, Florence, 1958, pp. 184-185.

⁴⁵ R. Mariani, 'Una storia che sono almeno due', in: *Latina. Storia di una città*, a.c.d. idem, Florence, 1982, pp. 14-23, aldaar 17.

⁴⁶ E. Mantero, *Il razionalismo italiano*, Bologna, 1996, p. 112; Ofteland, *Sabaudia 1934*, cit., p. 50.

⁴⁷ U. Todaro, 'Le tre città', in: *L'agro pontino al 18 dicembre anno XIV E.F.*, a.c.d. Opera Nazionale per i Combattenti, Roma, 1936, pp. 25-42, aldaar 42.

⁴⁸ P. Binde, 'Nature versus city. Landscapes of Italian fascism', *Environment and Planning D. Society and Space* 17 (1999), pp. 761-775, aldaar 768.

⁴⁹ M. Isnenghi, 'Il mito di potenza', in: *Il regime fascista*, a.c.d. A. Del Boca, M. Legnani e M.G. Rossi, Roma - Bari, 1995, pp. 139-150, aldaar 144.

⁵⁰ ACS. Segreteria Particolare del Duce. Carteggio Ordinario. b 912. f. 500.052. Appunto, 26-06-1935; b 1233. f. 509.742. n. 355, 04-07-1938; LUCE. B0317, 01-08-1933; B0706, 03-07-1935.

cultivatie van de natuur is geslaagd.⁵¹ Het is vanuit dit oogpunt niet verbazingwekkend dat Mussolini de boeren op de *agro pontino* bijstond met de oogst. Op die wijze kon hij zich manifesteren als overwinnaar van de natuur. Zijn cultstatus werd erdoor vergroot. De historicus Emilio Gentile meent dat Mussolini door de Pontijnse boeren als een nieuwe Messias werd gezien.⁵² En dit gold niet alleen voor de boerenbevolking. Er werd een bijna religieuze connotatie aan de ontginning van de vlakte gegeven. Eén van de medewerkers van het Istituto di Studi Romani schreef in 1935 devoot over de herontwikkeling van de Pontijnse vlakte door Mussolini: 'Eeuwenlang vocht, maar verloor men. De natuur was te sterk. Met de verschijning van Hem die de balans deed omslaan, werd de natuur onderdrukt door de mens. Hij kwam, zag en overwon.'⁵³ Met enig gevoel voor overdrijving vergeleek de kunstcriticus Ugo Ojetti zijn bezoek aan de vlakte als een wandeling in de nieuwe Hof van Eden, een nieuw paradijs, dat ditmaal niet door God, maar door de Duce was geschapen.⁵⁴ Dergelijke uitspraken passen uitstekend binnen Emilio Gentiles notie van het fascisme als politieke religie.⁵⁵

Battaglia della natura

Het gevecht van de fascistten tegen de wilde natuur past in de fascistische retoriek van strijd. Vanaf 1925 gingen een aantal *battaglie* van start, de strijd om het graan die erop gericht was Italië zelfvoorzienend van graan te maken. In de zomer van 1926 kondigde Mussolini *la battaglia della lira* aan, die voorzag in een devaluatie van de nationale munteenheid. Een jaar later werd *la battaglia della nascita* ingeluid: om van Italië een imperium te maken, was de beschikbaarheid van soldaten en arbeidskrachten een noodzakelijke voorwaarde. Een normaal gezin moest daarom tenminste vier kinderen krijgen. Verder werden onder meer *battaglie* tegen tuberculose, pornografie en alcoholmisbruik begonnen. In 1936 volgde *la battaglia dell'autarchia*, waarbij gestreefd werd naar een autarkische samenleving.⁵⁶ De fascistten probeerden door middel van al deze *battaglie* externe vijanden te creëren, waardoor de interne strijd binnen de fascistische gelederen de kop werd ingedrukt, de rijen gesloten bleven en het fascisme op steun kon rekenen. Ook de strijd tegen de ongetemde natuur kan in dit licht worden gezien. Hoewel de term nooit eerder is gebruikt, zou aan de reeks *battaglie*-begrippen een nieuw concept kunnen worden toegevoegd: *la battaglia della natura*, het gevecht tegen de wilde natuur. De wens van de fascistten om de ongetemde natuur van de *agro pontino* te domesticeren en te domineren werd ingezet als middel voor het creëren van eenheid en het vergroten van de machtslegitimatie. Met propagandamiddelen werd de aandacht op de

⁵¹ T. Lemaire, *Filosofie van het landschap*, Amsterdam, 2006, p. 200.

⁵² E. Gentile, *Il culto del littorio*, Roma - Bari, 1995, pp. 289-292.

⁵³ G. Lepri, 'La fanna pontina prima e dopo la bonifica', in: G. Alessandrini e.a., *La bonifica delle paludi pontine*, Roma, 1935, pp. 93-102, aldaar 99-100.

⁵⁴ C. Burdett, 'Journeys to the other spaces of fascist Italy', *Modern Italy* 5 (2000), pp. 7-23, aldaar 17-18.

⁵⁵ E. Gentile, *Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi*, Roma - Bari, 2001, pp. 50-55.

⁵⁶ M.S. Quine, *Population politics in twentieth century Europe. Fascist dictatorships and liberal democracies*, London - New York, 1996, p. 31, 42, 45, 46; P. Morgan, *Italian fascism, 1915-1945*, Basingstoke - New York, 2004, p. 205.

battaglie gevestigd.⁵⁷ Dit geldt ook voor *la battaglia della natura* op de Pontijnse vlakte.

In kranten en tijdschriften werd veelvuldig verslag gedaan van de ontwikkelingen op de Pontijnse vlakte. De fascistena namen hierbij de regie in handen en lieten de propagandamachine op volle toeren draaien. Voorafgaande aan bezoeken die Mussolini aan de *agro pontino* bracht, werd door het Ministero della Cultura Popolare bepaald welke journalisten aanwezig mochten zijn. De medewerkers van filminstituut LUCE werd opgedragen wat wel en wat niet gefilmd mocht worden en waar men plaats moest nemen om de mooiste beelden op te nemen.⁵⁸ In de bioscoopjournaals werd uitgebreid stilgestaan bij het droogleggen van de moerassen en bij de bouw van de nederzettingen. Ook de film was een geliefd medium voor de cultivering van de Pontijnse vlakte. In diverse films was de revitalisering van de *agro pontino* een vooraanstaand thema. Zo had in 1929 de fascistische filmproducent Alessandro Blasetti succes met zijn speelfilm *Sole*, die over de strijd tegen de Pontijnse moerassen handelde en gedeeltelijk op de *agro pontino* was opgenomen.⁵⁹ In Giovacchino Forzano's in 1933 geproduceerde film *Camicia nera* wordt een Pontijnse familie gevolgd die aan het begin van de twintigste eeuw in krotten in de moerassen leeft, maar in 1932 een van de *podere* mag gaan bewonen en daarmee eindelijk een echt dak boven het hoofd krijgt. De film eindigt met origineel beeldmateriaal van de toespraak die Mussolini hield bij de opening van Littoria. De documentaires *Littoria e Mussolinia* en *Dall'acquitrino alle giornate di Littoria* geven een beeld van de *bonifica*-werkzaamheden. De laatst genoemde reportage stamt uit december 1933. In het eerste deel worden de moerassen en het armetierige leven van de herders op de *agro pontino* in beeld gebracht. Halverwege zwelt de muziek aan en domineren de *fasces* het beeld, waarna wordt ingezoomd op de bouw van Littoria.⁶⁰ Dergelijk beeldmateriaal vormde uiterst belangrijke wapens in de fascistische *bonifica*-politiek gericht op een nieuw Italië.⁶¹

Buitenlandse journalisten kwamen op uitnodiging van de fascistena naar de Pontijnse vlakte. Dikwijls was Mussolini bij deze gelegenheden aanwezig om de pers toe te spreken. Door de aandacht in de buitenlandse media kon de *agro pontino* in de loop van de jaren dertig op de komst van een groot aantal buitenlandse toeristen rekenen. Met name Sabaudia en Littoria vormden trekpleisters.⁶² Om de

⁵⁷ Falasca-Zamponi, *Fascist spectacle*, cit., p. 14.

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld de bepalingen die de media werden opgelegd naar aanleiding van een bezoek van Mussolini aan Littoria op 28 oktober 1941. ACS. Ministero della Cultura Popolare. Gabinetto. b 36. f. 249. n. 124, n. 125, n. 127, n. 128, n. 129, n. 130, n. 131, n. 132, n. 135.

⁵⁹ A. Liguori, 'Il mito di Littoria attraverso le immagini dell'Istituto Luce', *Storia e futuro. Rivista di storia e storiografia* 10 (2006), pp. 1-17, aldaar 2; M. Shiel, *Italian neorealism. Rebuilding the cinematic city*, London - New York, 2006, p. 24.

⁶⁰ LUCE. B0391, 01-12-1933; S. Falasca-Zamponi, *Fascist spectacle. The aesthetics of power in Mussolini's Italy*, Berkeley, 1997, p. 153.

⁶¹ Ben-Ghiat, *Fascist modernities*, cit., p. 70.

⁶² A. Folchi, *Littoria. Storia di una provincia*, Roma, 1992, p. 110. Ook vanuit Nederland wisten toeristen de weg naar de *agro pontino* te vinden. Zo werd in het liberale dagblad *Het Vaderland* verslag gedaan van een reis die de Nederlandse Dantevereniging in maart 1937 naar de vlakte maakte. P. Marcella, 'Een reisje door Italië door leden en vrienden der Società Naz. Dante Alighieri', *Het Vaderland* (10 april 1937).

werkzaamheden in de regio in het buitenland in beeld te krijgen, werden naar diverse Italiaanse ambassades foto's gestuurd van de projecten op de vlakte.⁶³

Tentoonstellingen waren andere middelen waarmee de Pontijnse vlakte aan de Italiaanse bevolking en de wereld werd gepresenteerd. In 1932 werd in de Villa Umberto in Rome *La mostra nazionale delle bonifiche* georganiseerd, waarbij de *agro pontino* een prominente plaats kreeg toebedeeld. Dit gold ook voor *La mostra della bonifica*, de tentoonstelling op het Circus Maximus die op 22 december 1938 door Mussolini werd geopend ter gelegenheid van het tienjarige bestaan van de *legge Mussolini*.⁶⁴

Hoogwaardigheidsbekleders die Italië aandeden, ontkwamen niet aan een tocht over de Pontijnse vlakte. De Duitse Reichsminister für Volksaufklärung und Propaganda Joseph Goebbels maakte van 27 mei tot en met 2 juni 1933 kennis met Mussolini. Tijdens één van die dagen werd hij rondgeleid op de *agro pontino*, waarna hij in zijn dagboek noteerde: 'Prachtige straten. De vlakte. De stad. Een maalstroom van arbeid. Iedereen is bezeten van het werk. Imponerend. Een prachtig gezicht. Mussolini is een scheppend genie. Hij is de motor.'⁶⁵

Ook auteurs werden geïnspireerd door de ontginningswerkzaamheden. Het Nederlandse schrijversechtpaar Carel en Margot Scharthen-Antink verhulden hun bewondering voor de fascistische dictator niet in hun roman *Littoria. De verlossende arbeid*.⁶⁶ In het boek wordt het verhaal verteld van de familie Toso die zich op de *agro pontino* vestigde en daar uitgroeide tot een voorbeeldige fascistische familie. Eén van de zonen, de stugge Alfredo, hield er lange tijd socialistische denkbeelden op na, maar wordt een fervent aanhanger van Mussolini, nadat de fascistische dictator meehielp met het dorsen van het graan op de *podere* van de familie.

Het boek doet enigszins denken aan Pennacchi's *Canale Mussolini*. Ook in deze roman wordt een boerenfamilie die naar de Pontijnse vlakte verhuisde op de voet gevolgd. In het werk van Pennacchi hangt een zweem van verering voor bepaalde aspecten van het fascisme en van Mussolini.⁶⁷ Kennelijk spreekt de ontginning van de moerassen nog altijd tot de verbeelding. In zekere zin hebben de fascistena daarmee hun doel bereikt. Het *bonifica*-project was voor hen niet langer een doel op zichzelf, zoals voorafgaand aan de fascistische machtsovername. Het was meer dan een poging om braakliggende grond in cultuur te brengen en de gezondheid van de bevolking te verbeteren door de malariabestrijding. Het was een middel om politieke doeleinden te verwezenlijken. Door te bewerkstelligen wat

⁶³ ACS. MCP. Direzione Generale Propaganda. b 7. f. 42. n. 2600, n. 2703.

⁶⁴ G. Bladene, 'La prima mostra nazionale delle bonifiche', *L'illustrazione italiana* 59 (1932), pp. 862-863; ACS. PCM. 1937-1939. Fasc. 14-1. n.5357.

⁶⁵ J. Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. I. Aufzeichnungen 1923-1941. Band 2/III Oktober 1932 - März 1934*, München, 2006, p. 196.

⁶⁶ C. Scharthen en M. Scharthen-Antink, *Littoria. De verlossende arbeid*, Amsterdam, 1935. Het ontzag van de schrijvers voor Mussolini kwam hen op kritiek te staan. Een recensent die het boek beoordeelde schreef: 'Hofdichters waren nimmer groote dichters, en schrijvers, die zich wagen aan de verheerlijking van een bepaald politiek systeem, zullen nimmer groote schrijvers zijn.' R. Houwink, 'Boekbespreking Littoria', *Elsevier's geïllustreerd maandschrift* 46 (1936) 92, pp. 285-287, aldaar 286.

⁶⁷ Zie bijvoorbeeld: A. Pennacchi, *Fascio e martello. Viaggio per le città del Duce*, Roma - Bari, 2008.

voorgangers in de geschiedenis niet was gelukt, probeerden Mussolini en de fascisten met de domesticatie van de natuur de machtslegitimiteit te vergroten.

Trefwoorden

Mussolini, battaglia della natura, Pontijnse vlakte, malaria, drooglegging, moeras, Opera Nazionale per i Combattenti (ONC)

Elias van der Plicht studeerde geschiedenis, politicologie en Italiaanse taal en cultuur aan de Universiteit Leiden en de Universiteit van Amsterdam. Hij is freelance historicus en journalist en werkt onder meer voor het Nationaal Archief en het Algemeen Dagblad. Dit jaar start hij met promotieonderzoek naar de bestrijding van inheemse malaria in Nederland tussen 1880 en 1950.

Haven 38-B, 2312 MK Leiden
vanderplicht@gmail.com

RIASSUNTO

La conquista della terra

La battaglia della natura di Mussolini all'Agro Pontino

L'agro pontino è la denominazione di un territorio coperto da due millenni dalle paludi. Il territorio si trova circa sessanta chilometri a sud della città di Roma. La regione è stata bonificata dal regime fascista negli anni Trenta del Novecento. Negli anni antecedenti al ventennio fascista, le paludi pontine erano abitate solo da pochi pastori e vagabondi. Molti imperatori nell'antichità classica e successivamente diversi papi nel Rinascimento tentarono di bonificare il territorio senza successo. Per Mussolini ed i fascisti la bonifica dell'agro pontino fu una sfida riuscita. Furono i lavoratori proletari a bonificare le paludi, a dissodare il terreno, a scavare canali e a costruire cinque città e una dozzina di borghi. Nel 1932 venne inaugurata Littoria, l'odierna Latina, la città più importante della regione. Oggigiorno l'agro pontino è una delle zone agricole più produttive d'Italia. L'articolo si focalizza sullo sfruttamento del territorio pontino e sulla campagna antimalarica sotto il fascismo. Si cerca di documentare che Mussolini ed i fascisti si presentarono come vincitori del progetto di bonifica delle paludi e di annientamento della zanzara anofele portatrice di malaria, insomma della natura selvaggia.